

Բ Ա Չ Մ Ա Վ Է Պ

Հ Ա Ն Դ Ի Ս Ա Ր Ա Ն

Հ Ա Ն Դ Ի Ս Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն

Բ Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԿՈՎԿԱՍՈՒ ԵՒ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Օրագրիս 1875 տարւոյ Ա և Բ Պրակայց մէջ քաղուածով հրատարակեցինք Ռատտէ Գերմանացի բնակող աշխարհագրին նոր քննութիւններն 'ի կողմանս ինչ Հայաստան աշխարհիս: Հեղինակն իբրեւ բովանդակութիւն մ'ի բաղմամբ քննութեանց՝ անցեալ տարւոյ (1874) սկիզբը հրատարակեց կամ թոյլ տուաւ հրատարակելու 'ի նիւթա, Գերմանիոյ ամենէն հռչակաւոր աշխարհագրական Օրագրին մէջ (որ և ամենայն նման օրագրաց մէջ կատարելագոյն կը համարուի) Զորս ծանօթութիւններ կովկասային գաւառաց վրայ՝ ա. երկրին բնական դիրքն և ձևն, բ. Գործարանաւոր արարածք (կամ աշխարհ): գ. Անգործարան արարածք: դ. Այլմասն բնակիչք երկրին: Յայտնի է որ հիմա կովկասային աշխարհի մաս մը համարուի՝ մեր Հայոց աշխարհին այն մասն ալ որ Ռուսաց իշխանութեան տակ է, և է Հայաստանի հիւսիսային արեւելեան մասն: Ռատտէի տեսութիւններէն համառօտիւ և ընտրանք կը քաղեմք աւելի այս մեր

հայրենեաց մասին վրայ յիշածները՝ քան ընդհանուր կովկասի վրայ ըսածները, յիշելով միայն զայն տեղուանքն՝ ուր հարկաւ բաղդատութիւն կ'ըլլայ մեր բնիկ և օտար երկիրներու:

ա. Երկրին յնական դիրքն և ձևն. — կովկասեան աշխարհն երկու զուգադիր բարձրաւանդակներով կը բովանդակի. մէկն 'ի հիւսիսակողմն, Մեծ կովկաս կոչուած՝ բարձր և երկայնաձիգ շարայաբաւ լեռներով. միւսն 'ի հարաւակողմն՝ փոքր կովկաս կոչուած, որ է բարձրաւանդակն Հայոց. զասոնք իրարմէ կ'անջրպետեն, յարեւելեան կողմէ՝ կուր գետի օտորին հովտաւն. յարեւմտից Ռիոն գետն. իսկ իրարու կը կապեն Մեծխաց լեռներն (Ախցխայի կողմեր), որք զվրաստան 'ի հողքեաց կը բաժնեն: Մեծ կովկասու կիրճերն կամ լեռանց միջի անցանելի տեղիքն շատ նեղ են, երբեմն հազիւ քանի մ'ոտնաչափ լայն, միանգամայն այլ շատ բարձր, սառամանեաց սահմանի մօտ. իսկ փոքր կովկասի մէջ լեռնանցքն լայն են, լեռանց բոլորածն կռնակներն՝ ծովու երեսէն միայն 7 կամ 8000 ոտք բարձր.

1 Vier Vorträge über den Kaukasus.

Պրակ. Բ.

8

և որոշակի կը ձևացնեն խորագիր մի-
ջոցները. մանաւանդ երկրին կողմնա-
կան տափերուն վրայ, ինչպէս Երաս-
խայ և Կուրի աղբերականց կողմերը, 'ի
հիւսիսի և յարեւելեան մասին, Եփրա-
տայ և Տիգրիսի՝ յարեւմտեան և հարա-
ւային մասին :

Փոքր կովկասու արեւելեան մասին
կը պատշաճի Աղստե գետոյ հովիտն,
որ միայն իբրեւ 1200 ոտք բարձր
է 'ի ծովէ (գոնէ վարի կողմն), ուր
կ'աճին մեծամեծ սօսիք և արքակաղ-
նիք. անկէ այսդի դէպ յարեւմուտք՝
Տիլիժանայ վիճակին մէջ, որ աւելի
բարձր է, անտառային ծառք և մինչև
40 ոտք բարձր գիհիք: Տիլիժան աւանն՝
Պարսկաստանէն եկող կարաւանի ճամ-
բուն միջոց տեղն է, ուր կը դադրին
վաճառակիր ուղարներն՝ Գեղամայ լե-
րանց կիրճերէն անցնելով: Տիլիժանայ
հարաւակողմը կ'աճին կնձիք և կաղ-
նիք, և շատ տեսակ լեռնամարդային
վայրի ծաղկունք, ինչպէս Կողբիսեան
լսուած շուշանն, կարմիր և մեծ մեծ
քալավարդ (Betonica), աղանակտուք
(Giranium), և այլն. բայց անտառային
ծառք երթալով կը նուաղին, վասն զի
երկիրն ալ կը բարձրանայ: Այս բար-
ձրաւանդակին վրայ՝ որ ինչուան 7000՝
կը բարձրանայ, դէպ յարեւելք երթա-
լով յերևան կու գան Հայաստանի լը-
ճերն, ինչպէս են Սևանայ ծովն, Չըլ-
տըր-կէօլ, և աւելի հարաւակողմը
Պաշլըգ-կէօլ, 7340 ոտք (անգղիական):

Ընդարձակ և գեղեցիկ տեսարան մը
կ'ընծայէ Տիլիժանայ անցքն. մէկ կող-
մէն Գարապաղի (Սիւնեաց) սահման
կտրող լեռներն, հիւսիսէն դէպ 'ի հա-
րաւ ձգուելով, ասդիս ցամաք դաշ-
տեր, անդին Գարապաղի յուսիսի հո-
վիտները բանալով, որոց միջոցէն կ'իջնէ
Երասխ դէպ 'ի Նախիվան, Հարաւա-
կողմէն կը բարձրանան Գեղամայ լեռինը
մինչև 12000՝ գմբեթաձև գագաթամբք,
Աբմանկանի լեռանց չրվանակն կոնաձև
գլուխներով, որոց շատն մարած հրա-
բուլիներն են. և այս հրաբուխային ներ-
գործութիւնն շատ նշանաւոր կերպաւ

րանք կ'ընծայէ Հայոց երկրին. Գեղա-
մայ ծովն ինքնին մեծ հրաբուխայ բա-
ժակ մը կրնայ բուռիլ, և չորս դին
յայտնապէս կ'երևին զուտ հրաբուխի
քարինք, տոփ, լաւա, ժանդոտ ժայ-
ռեր, և այլն: Ըստ քննութեանը Սպի-
լեայ՝ հրաբուխային ուժն չորս զանա-
զան կողմ բաժնուած և տարածուած
է 'ի Հայս, 'ի Կովկաս և 'ի Պարսկաս-
տան, որոշ գծերով:

Գեղամայ (կամ Սևանայ) ծովուն լեռ-
ներն այսպիսի բնութեամբ՝ 'ի հարկէ
լերի և մերկ պիտի ըլլան. հազիւ տեղ
տեղ ցած ծառերով անտառաց կեր-
պարանք մը կը նշմարուի, աւելի թուփ
քան թէ ծառ կոչելի. լայնութեան
40 աստիճանին կտրած 3 կամ 4 մի-
ջօրէական աստիճանաց միջոց 'ի Հայս՝
գրեթէ բնաւ անտառ չկայ. այլ միայն
խոր և գոգաձև հովտաց մէջ կը գտնուին
կաղամախը, որ շինութեան փայտի կը
գործածուին. հիմա Երասխայ եզերքնե-
րը ջրանցից քով խնամով կը տնկն
ցածուկ կաղմխներ, որք շուտ աճելով
8 կամ 10 տարուան մէջ՝ ինչուան 20
Քիրանդ կ'արժեն: — Անտառաց կամ
ծառոց պակասութեան փոխարէն մը
կրնայ ըսուիլ մեր երկրին բուսաբե-
րութեան բարձրութիւնն, այսինքն շատ
բարձր սահմաններ ալ հասնին, մինչև
'ի 13000'. վասն զի 'ի Հայս սառամա-
նեաց սահմանն ալ 3000' աւելի բարձր
է քան 'ի Կովկաս. (այսինքն է, եթէ 'ի
Կովկաս մինչև 'ի 10000' կրնան աճիլ
և գտնուիլ բուսեղէնք՝ ինչուան 'ի սառն
հասնին, 'ի Հայս՝ մինչև 'ի 13000' ալ
կը գտնուին՝ սառն ապտտ դետին գրտ-
ներով): Հայաստանի փորային (ծաղկա-
բերութիւնն) բալորովին չի խամբիլ. ա-
րեւուն ճառագայթք չոր օդուն միջէն
սաստկութեամբ չեն զարներ Հայոց
բարձրաւանդակները, ուր հովիւք կ'ա-
րածեն բաղմութիւ հօտեր. և 5000է
մինչև 8000 ոտք բարձրութեամբ կը
մշակուին հիւսիսական արմուիք առանց
արուեստական ուղղման:

Գեղամայ ծովուն եզերքէն (6340'
անգլ.) մինչև յերևան (3229') գետինն

3000 ոտք կը ցածնայ . բայց առաջին 30 հազարայափ մղոնի (քիլոմէթր) միջոց միայն 600'. ըսել է իբր 30' առ մղոն¹. որով բոլոր այս միջոց երկրին կերպաւորանքն, բուսաբերութիւնն և կենդանիքն նման են . փոփոխութիւնն կը սկսի Յամաքաղբեր (Սուխայա-Յոնդանքա) և Էլարի միջոց՝ որ է 18 մղոն . ուր ամեն մէկ մղոնի իբրեւ 76' կը ցածնայ երկիրն . հատ բերող բոյսը կը նուազին, խաչաձեւքն (Crocifera) ուրիշ կերպարանք կ'առնուն, կամ ուրիշ տեսակ . խնկահոտ և հովանեկաձև բոյսը կը շատնան, ինչուան Բէօմիւրի 36° տակ ալ : Այս կողմերս կը յաճախեն վայրի սարեկ թռչուններ ալ : Իսկ Երասխայ միջին ընթացից հովիտքն՝ ոչ միայն անապատի կերպարանք կ'առնուն, այլ և տաք երկիրներու միջատներ և զետուններ կը բերեն, մեծամեծ կարիճներ, մամուկներ, տարանտոլ, մողիգներ, և այլն :

Այս ճամբով յառաջ երթալով երբ Ախգի գեղին իջևանը հասնիրք՝ առաջին անգամ՝ յերևան կու գայ Մասիս լեռն, 82 մղոն հեռուէն, իր 16916 (անգղիա, կան) ոտք բարձր գագաթով, ուսկից ինչուան 2700' վար կ'իջնայ սառնեղէն գագաթն . իսկ առանձին տախտը կամ նստուածք սառին գտնուին տեղ տեղ մինչև 'ի 11200' . « Ինչպիսի զորմանալի հակադիր կերպարանք քանի մը քառակուսի մղոն երկրի միջոցի մէջ . Ան մարդի և անհիւրընկալ անապատի քով՝ որ մարդկային ձեռաց ամենայն ջանքն ալ պարտալ կը հանեն, կ'երևին բազմաբնակ և մշակեալ ուղասիւրք՝ դալար և յուսթի պարտիկաց մէջ : Հօս երասխայ եղբրք՝ հարուստ արտորայք բրնձի, իւղաբեր բոյսը և բամբակենիք . քիչ հեռու 13000' բարձրութեան վրայ ցանցառ և հազիւ մատնաչափ կոտեմք, որովք կարճատև ամառն կարծուի երկայնեալ ձիւներով պատած և սուրսուր ցցուած քարածեփից խորշերը . այս գաճաճ բուսաբերութիւնն ինչուան 'ի

սկիզբն յունիսի դեռ ձեանց մէջ ծածկուած էր, օգոստոսի վերջն՝ դարձեալ կը ծածկէ զայն ձմեռնային ծածկուածով . և սակայն այն կարճ միջոցին ալ կը ծաղկին և կը հասունանան հատիկներն . Հօս վարը՝ գիշեր ատեն տօթագին տաք երկրի տակ թռչունաւոր և խատուտիկ սօյրուկա կուտած մամուկն որսի կ'ելնէ . հօն վերը՝ կէսօրուան ատեն սառնակուտին վրայ կը վազվզէ երկայնաւորունը ալպեան մամուկն փայլեմզ կուտած : Հօս յերևան և յԱրալուխ՝ չուրի մէջ ալ յերմաշափին սնդիկն կը բարձրանայ մինչև 'ի 24° Բէօմիւրի, և երբեմն 'ի 27° . հօն 'ի գագաթն Մասեաց օգոստոսի 20-28ին յամի 1850, խոտղոյի քննութեանց ժամանակ, գիշերուան ժամն երեքին՝ զրոյէն 7 կամ 8 աստիճան վար կ'իջնէր, կէս օրունէ ժամ մը վերջը հազիւ ինչուան 13° կը բարձրանար : Եւ սակայն Երևանի տարեկան միջին բարեխառնութիւնն է 8° 8', Բէօմ : Արալուխի՝ որ 600' աւելի ցած է՝ 9° 7' : Ընդհանրապէս՝ Սեւ ծովու եղբրքն՝ որ 3° աւելի բարձր է դէպ 'ի բեռնն, միջին բարեխառնութիւնն է 11°-12°, և ձմեռն + 4°-5° Բէօմ . մինչ յերևան՝ միջին ձմեռն - 5° 7', յԱրալուխ - 1° : Տրբ տազոյն ամիսն յերևան յունուարն է, որոյ միջին ցրտութիւնն կ'ըլլայ - 12°, իսկ յերմազոյն ամիսն օգոստոս, որոյ միջին տաքութիւնն կ'ըլլայ 20° 33' . ըսել է որ մեծագոյն ցրտութեան և տաքութեան տարբերութիւնն կ'ըլլայ 40° Բէօմիւրի, Երասխայ միջին ընթացից կողմերը՝ ուր կը հասունանան բրնձ, կնթիթ և արքայահատ, ձմեռը կը ստիպուին այգեաց որթերը ծածկել ու թաղել :

Հայոց բարձրաւանդակին օդոց չորութեան պատճառաւ՝ լուսոյ ներդրածութիւնը ալ սաստիկ կ'ըլլան . « Կանոնաւոր հով մը կը փէ երեկոյեան դէմ Արագած լեռնէն . և երբ արեգակն խոնարհի դէպ 'ի հորիզոն արեմոեան լեռանց՝ ալ լուսոյ փայլումն չի խողովորդայս . արևուն գունան աւելի բարձրագոյն և աւելի մեծ կ'երևի . կը հասնի այն

1 Այս գրութեան մէջ մղոն ըսածինս իմանալու է միշտ ֆեմթը . հիպոթեզն իր գերմանացի միջոց կը գործածէ, որ 2 1/2 քիլոմէթրէն աւելի է :

վայրկեանն յորում րոտրովին կրակ կըտրած կը համուրե զերկիր, սփռելով աւոր վրայ թանձր ծիրանի գոյն մը, բոգաձև կաղամախի ծառերն կը տարածանան երկայն երկայն շուքեր, որք քիչ ատենէն կը սկսին տառանիլ, և ահա վերջապէս կը պատէ զմեզ. բայց Արարատայ ստորոտէն մինչև 'ի սահմանս սառսման նեաց դէպ յարեմուտս փոյլուն կարմրութիւն մը կը սփռի. վերջին անգամ մ'ալ լեռան գլուխն կը բորբոքի՝ յառաջ քան գիշերուան մթութեան գալը. երկրից կամարն՝ մինչև 'ի զէնիթ՝ կ'առնու. մէկ թիթիէ պայծառ դեղին գոյն մը, նարնջի և մանիշակի զարնող. Բարեմտակողմն Բարդղղ լեռին վրայ կը սահնից զոյգ մը ոսկեգոյն ծիւ ծիւ ամպոց, Գիշեր կ'իջնէ երկրիս վրայ. բայց դեռ Արարատայ շուրջ եզերքն սեւ ու սպիտակ գունով կ'որոշուին. Օգոց մէջ վեր վար կը հնչէ ուշ մնացած ճայից սուր ճիւն, մինչդեռ բուհճակք աւերաւ կաց վրայ կը թափառին, իրենց գիշերաւին վայրկեւ սկսանելով. և տաքցած գետնէն կը բարձրանայ ծղրիղնեղու ճռնէն » :

բ. Գործարանաւոր աշխարհ. — Կովկասի մէջ շատ յոյս չկայ նոր տեսակ յայտնաբերմն բոյսեր գտնել. բայց Հայոց բարձրաւանդակին վրայ կրնայ յուսացուիլ, թէ և չլլան բոլորովին նոր տեսակք. գրեթէ ամեն կողմ կ'ենրին ալպեան, այսինքն բնիկ լեռնային բոյսք. ինչպէս որ քօշի և Պուսսիէ քրն նեցին և նշանակեցին բարձրաւանդակին հարաւային եզերքները. այս կերպարանք բուսաբերութեան կը հասնին մինչև 'ի սահմանս Նրբաժնի Երասխայ և Եփրատայ, որ շատ հետաքննութեան արժանի տեղ է բուսաբանութեան համար. — Երասխան գաւառու շուտգ բուսաբերութեան պատճառն է յոյ պակասութիւն. դիտուած է որ բոլոր տարուան եկած անձրեւն միջին հաշուով հազիւ 4-6 մատնաչափ կ'ըլլայ, մինչդեռ 'ի Կողքիս՝ մինչև 63 մատնաչափ. — Մեծ կովկասու հիւսիսակողմը Ալպեան մարգագետինք գտնուին մինչև

'ի 11000'. 'ի մեծն Արարատ (Մասիս) յամին 1871 օգոստոսի 9ին գտայ այսպիսի խոտեր մինչև 'ի 12357' (անգղ.) : Էլպարուզի հիւսիսակողմը չորս տեսակ յայտնաբերմն բոյս գտայ 'ի 10 օգոստոսի (1865). Իսկ 'ի Մասիս մշտնջենաւոր սառամանեաց մօտ 'ի 14200' բարձրութեան՝ երկու տեսակ դաճաճ կոտեմ. . . Ծանօթ է ամեն բուսաբանից Կողքիսոյ առատ բուսաբերութիւնն և դալարութիւնն մինչև յ'7000' բարձրութիւն երկրի. « ոսկայն ոչ մէկ կողմ մ'ալ չեն գտնուիր հօն այն մեծամեծ պայծառափայլ կարմիր խաշխաշի ծառեր, և բազմաթիւ գեղեցիկ ու յատկանիշ թիթեռնաձեք (Papilionacea), որք Հայոց բարձրաւանդակին նման դիրքով տեղուանքն ամառ ատեն կը զարգարեն մեծապէս վայելչութեամբ » : Բարձրաւանդակին կողմնական տափերն խոպան երկրի կերպարանք կ'ընծայեն (Steppe). աշնան ատեն կը ծածկուին տեսակ տեսակ փշաբեր բոյսերով և մկնամիրքերով (Astragalus). իրենց վայրի կենդանիներն ալ թէ և Պոնտոսի կողմանց ցեղէն են, այլ տարբեր տեսակք. փոխանակ անոր այժմէն կամ վթից՝ 'ի Հայս վայրի ոչ խաբք և առիւնք շատ գտնուին. — Մուղանայ անապատին մէջ աւելի խիտ և առատ կ'ենրին խոպանուտ երկրի բոյսք և ծաղկուածք, մինչև 'ի մայիս ամիս. և թէպէտ ծաղկունք հօս աւելի պզտիկ են քան զՊոնտոսի կողմանց, բայց շատ նշանաւոր և յատկատիպ. — Հայաստանի, ինչպէս նաև Պարսկաստանի բարձրաւանդակաց զխաւոր յատկութիւն մ'է փշաբեր թփոց երկար տևողութիւնն. այսպէս թփաձև մկնամիրգն որ Մեծին կովկասի հարկէ մինչև 'ի ստորոտ, քր կը գտնուի, և 1 կամ 2 տեսակ միայն 'ի հարաւակողման Տաւրիոյ, 'ի բարձրաւանդակս Հայոց՝ որչափ դէպ 'ի հարաւ երթանք՝ այնչափ աւելի կ'աճէ. Պոնկէ ռուս բուսաբանն նշանակած է 700 տեսակ մկնամիրգի, մեծ մասն յԱնդրակովկաս և 'ի Պարսկաստան. ասոնցմէ տեսակ մը անպատեան կամ

մերկ ըսուած (Astragalus denudatus) Մեծ Մասեաց հիւսիսակողմը 9000' բարձրութեան խիտ առ խիտ բուսած դարաստ մը կը ձևացընէր, երբ հեղի- նակս (Ռատտէ) հօն ելաւ 'ի վերոյի- չեալ թուին (1874, օգոստոսի 9) : — Պոնտոսի ափանց ե կազբից ծովու սեւ- գոյն խոպանաց մէջ ծաղկած բուսոց մեծ մասն կ'երևի նաև Գեղամայ ծովուն 6000' բարձր տափարակաց վրայ, հան- դերձ ուրիշ յատուկ բոյսերով : Ինչպէս են գեղեցկատերև ե հովանեկաձև բոխ (Ferula umbellifera) ե բազմութի գեղե- ցիկ տերեփուկ ծաղկանց (Centaurea), որ երասխայ անջրդի կողմերը չեն գտնուիր :

Թէ՛ այս Երասխայ ե թէ՛ Կուր գետոյ վարիմասին հովիտքն, ինչպէս նաև կազ- բից ծովու եզերք աւազուտ ե քարուտ անապատի կերպարանք մը կ'առնուն : աղախառն բլուրներ ունին, ուր ե աղա- յին երկրի բոյսեր կ'աճն, բայց ջրի պա- կասութեան պատճառաւ՝ շատ ճոշած են, մանրիկ տերևներով, ե երբեմն նաև անտերև ե անկանաչ : Մկնամրդին հա- զիւ ոտնաչափ մը կը բարձրանայ, նոյն- պէս անոր նման բոյսք ալ, որք ե յունիս ամառոյ մէջ բոլորովին ծաղկաթափ կ'ըլ- լան : փոխան ծաղկանց՝ բուսոց վրայ կը կախուին ե կը զեռանմետաղափայլ մի- ջատք ե բզէզք, ե երեկոյեան դէմ եղ- ջերաւոր պատենաթիւք, որոց բոժոժք ալ նոյն մկնամրդեաց մէջ փորուած դրուած են : — Մեծ Կովկասի հարա- լակողմը չեն գտնուիր խոպանաբոյսք, այլ միայն Հայոց բարձրաւանդակին հիւսիսային զառ 'ի վայր կողմերը : — Մշակելի բուսաբերութեան բարձրա- գոյն դիժն Մեծ Կովկասու հիւսիսակող- մը 2000' աւելի բարձր է քան զկող- քեաց 'իսկ 'ի Հայոս աւելի բարձր 3-4000' : — Հայոց բարձրաւանդակին հարաւա- կողմը գտնուած սորոսական բոյսերն՝ գտնուին նաև 'ի հիւսիսակողմն, բայց ոչ կաղնիք մշտականաչ : Այս մեր աշ- խարհին բարձրաւանդակք, աղբերա- վայրք երասխայ, Կուրի, Եփրատայ ե Տիգրիսի՝ անջրպետ կամ միջին անցք են Կողբիսի եւրոպէանման բուսաբերու-

թեան ե կենդանաբերութեան, ե բնիկ Ասիոյ բուսական ե կենդանական բե- րոց, որ կը սկսին Կաղբից ծովու եզեր- քը թափիչ նահանգէն : Նոյնպէս ալ մեր աշխարհին խոպանաց փշաբեր գազք (Tragacanth), կամուրջ կամ կցորդի- են նոյն ծովուն (կազբից) արևելեան եզերաց անապատներուն :

դ. Անգործխառք աշխարհ. — Հա- յոց բարձրաւանդակին կոնաձև կամ սրազլուխ լեռներն՝ երկար ատեն գետ- նին տակ հրալին ներդործութեամբ խաղալէն վերջն՝ որոտալով պատներ են երկրին երեսը ե կանգնած են հրա- բուլլիս բերաններով : դէմադէմ կեցած Արարատն ե Արագած ծիրանի ծուխեր արձակեր ե բոցերով պատեր են : դեռ վաղած ու պաղած լաւային ընթացքն կ'երևան, ե ցայտած քարերն կը մնան : Որքան որ երկիրն հին է աւանդու- թեամբ մարդկան, այնքան ե նոր է ըստ երկրաբանութեան, Թէպէտ հիմա լուծ են բոլոր Կովկասեան աշխար- հաց հրաբուլլք, այլ սասանութիւնք երկրի չեն դադրած : դեռ նոր կործա- նած է Շամախի, ե Արտաշիլ դեռ կը շարժի : շատ տարի չէ (1840) որ Արա- րատ փլչելով Արուսոյ ձորահովիտը լցուց ե կործանեց Ս. Յակոբայ վանքը : Պաքուի անչլի կրակներն, սահմանաւոր ատենով վեր ցայտած տիղմերն, նախի աղբերքն ե բազմաթիւ ջերմուկք, հան- դերձ գետնի ժաժերով, կ'իմացընեն որ դեռ երկրին ընդերքն ե երեսք իրարու հետ յարաբերութիւն ունին : զոր 30 տարիէ վեր կը քննէ Ապիխ երկրա- գէտն, ե կարեւոր տեղեկութիւններու կը սպասեմք իրմէ :

Հարիւրէն աւելի Զերմուկք ծանօթք են 'ի Կովկաս : այլ գլխաւորքն երկուք են : Բիաթիկուրք յԱյս կողմն Կովկա- սի, Ապաթիւման յԱյն կողմն : երրորդ- կրնան ըսուիլ Սունճայի տաք ջրերն Զեչենաց երկրումը : Կովկասայ ջերմ- կաց Նշանաւոր երեւոյթք են, ըստ Ապի- խայ . ա . շատ ցրուած ըլլալն ե ոչ միայն 'ի սահման հրաբուլից : միայն երկու տեղ բուն հրաբուլից քով են, մէկն

Եփրատայ աղբերականց մօտ Թանսուր լու լեռան ստորոտը (Պայեղհաու կողմերը) . միւսն Արաուիի մօտ Սաւալան լեռին ստորոտը . — բ. Գետինն պատառուած և լեռանց զուրս ելած գծին վըրայ գտնուիլն . որով մէկ գծի վրայ կ'երևին հիմայ շերտուկը, նաւթաղբերք, տղմաղբերք, և այլն :

Ախալցխէի և մեր Տայոց աշխարհին միջոցն է վերայիշեալ երկու գլխաւոր շերտուկը մէկ ժողովն . որով մէկ մասն է մօտ 'ի Պորժոմ (2630' բարձր), ուր կողկասու փոխարքային ամարանոցն է, հիւանդաց և զրօսասիրաց սիրուն ապաստանարան մը . երկու բժշկական շերտուկը կան հօս, մէկն կոչուի կատարինեայ աղբիւր, և կը բղխէ 'ի վայրկեւնի 20 լիդր ջրոյ, 24⁰ րէօմ. տաքութեամբ . մէկայլն 18⁰ տաքութեամբ կը բղխէ իբրև 9 լիդր . Ասոնց բնութիւնն քննուեցաւ և գտնուեցաւ նման ջրոց վիշիի, Պուլուի և Ֆախինկէի . ջրոց գլխաւոր աղն է նաւորոն ավխաթթու . օգտակար են հիւանդութեանց՝ միւղարգելութեան, թանկից, արզանդի ցաւերու, և այլն . Պորժոմէն 16 մղոն մը դէպ 'ի հարաւ, Երակվերա կոչուած գեղին քով ալ, կայ երկաթահամ աղբիւր մը 8⁰ տաքութեամբ, 5 վայրկեանի մէջ 2 լիդր բղխելով . օգտակար է արեան պակասութեան դէմ, և շիշերով ջուրը կը տանին 'ի Տփղիս . — Միւս մասն շերտակաց է Ապասթուման, 'ի 4770' բարձրութեան, իբրև 54 մղոն հեռի 'ի Պորժոմայ . գետինն բարձրութեանը համար հիւսիսային երկրի կերպարանք մը կ'առնու . նոճեաց և եղևնեաց տակ կը տարածուին մարգեր, գեղեցիկ լեռնային ծաղկամբ և տեսակ մը անուշահոտ թփով . օդն ալ շատ առողջարար է, գիշերը ցուրտ, ցորեկը չափաւոր բաբխառնութեամբ : Ի հնուց ժանօթ էին Ապասթումանի բժշկական ջուրն . կ'աւանդեն տեղացիք թէ մեծին Ալլեքասան գրի վօրքն հօս բժշկեր են իրենց վերքերը . նորերս ալ (1864) Ռուսք հաստատեցին հօս 200 զինուորաց բնակարան, և 40 կամ 50 տուն ալ հիւան

դաց համար, որք կու գան յունիս ամսէ մինչև 'ի կէս օգոստոսի . Զրոյ բնութիւնն շատ հաստատուն նիւթեր չունի, գլխաւոր ունեցածն է քրոր, նատրոն, ավխաթթու . և նման է Պիրենեայց Գողբէի (Cauterets) և Սաւոյեայ էս (Aix) շերտակաց . գլխաւորապէս բուժիչ է յօղուածացաւութեան :

Նաւթ . Պաքուի անսպառ նաւթաղբերքն է անշէլ կրակն՝ աշխարհածանօթ են, և մեր բնիկ երկրէն զուրս ըլլալով՝ մեք ալ զանց կ'առնենք գանձող յիշատակել . այլ միայն յիշել ընդ հեղինակին, որ ետքի ատեններս հարուստ Հայք իրենց վրայ առած էին անոնց հանքն և մենավաճառն , ինչուան 900000 արծաթ ռուպլի տալով միայն մէկ հորի կամ աղբեր մը համար :

Այլ . Հայաստան շատ հարուստ է աղահանօք . կողկասի ամենէն նշանաւոր աղահանքն է կողբայ գիւղին, Թաքեալ գու (Բարգոյ) լեռին ստորոտը, մօտ յերեւոյ, 3530' բարձր յերեւոյց ծովու . Ալն կարգ կարգ տարածուած է միջանկեալ հողերու տախտից մէջ . վերնագոյն կարգն 7 կանգուն՝ թանձրութիւն ունի . քանի մը կանգուն հողերու տակ կայ երկրորդ կարգ մը 15—30 կանգուն թանձր . անկէց ալ քիչ վար երրորդ կարգ մը, որ աւելի նօսր է, և հալելով կը խառնի վարդամարդ գետաւին ջրերուն : Միայն միջին մեծ կարգն է որ կը բրեն հիմայ, 280 կանգունի միջոց . բոլոր երկայնութիւն այս աղակարգին կամ խաւին է 900 կանգուն, լեռան արեւմտեան ճակատը . ասոնցմէ վար՝ հիւսիսակողմը կան հին փորուած աղահանքն, որ հիմայանգործ թողուած են . և կ'երևի թէ շատ հին ժամանակ սկսեք են հօս բրել, մինչ զեռ մե տաղական գործիք չէին բանիլ . վասն զի կը գտնուին հօս մեծամեծ քարէ կռանք առանց կոթի, միայն տափակ կողմն փոս փոս ըրած է որ զիրաւ բռնուի . և կ'երևի թէ հեռուէն բերած են այս կռանները, որովհետև անոնց տեսակէն

քար չի դնուիր 'ի սահմանն կողբայ . հիմա երկայն պողովատիկ կռաններով կը կտրեն աղը նկանաձև կտորներ 30 կամ 40 հազարակրամ (քիթ) ծանրութեամբ . չորս կողմէն 7-8 մատնալափ ծակելով և փորելով կը ձևադնեն աղ-քարը , և կռանով զարնելով ներքեւէն կը զատեն ու կը հանեն . բայց այսպէս ընելով շատ աղ կը փչրի և կորսուի . վասն զի հաշուած է որ մէկ խորանարդ կանգունէն 350 դիր (կտոր) աղ կ'եկէ , որ կը կշռեն իբր 875 թոշ , որ է մօտ 15 հազար հազարակրամ . որոյ գրեթէ հնգին երեք մասն փչրանք է : Միջին հաշուով տարին իբրև 116000 կենդինար¹ աղ կը բրեն , որոց իբր վեցերորդ մասն մանր փչրած անպիտան կ'ըլլայ : — Բառսուն տարիէ վեր է որ Ռուսաց տէրութիւնն վարձու տուած է այս սողահանքը , վարձքն առ առաւելն 80000 արծաթ ռուպլի է : Աղին սովորական գինն , ըստ մեծութեան կտորոցն և ըստ մեր ձառորութեան ծախուած տեղւոյն առ աղահանքն կը զանազանի . յերևան մէկ թոշդ աղն կ'արժէ 23 արծաթ քօփէք , իբրև ֆրանգ մը . փչրանքն կ'արժէ 16 քօփէք . 'ի Տփղիս' թոշն 53 քօփէք , փչրանքն՝ 48 : — Սովորաբար ուղտերու վրայ բարձած կը տանին աղը կաբաւանով :

Նախիջևանի աղահանքն տարբեր տեսակ հողերու մէջ կը գտնուի , և կողբայ պէս առատ չէ , տարին իբր (270000 թոշ) իբր 45000 կենդինար կը հանեն , և վարձուած է 22000 արծաթ ռուպլիի : Պաղդէ . ի Հայս անուանի է Գանձակ գաւառին պաղլեղի հանքն , իբր 32 մղոն տարածութեան միջոց . երկու կարգ է կրային հողոց մէջ . վերի կարգն իբր 4 կանգուն թանձրութեամբ զուտ պաղլեղ է , վարինն՝ խառն կիրով . բռնութեամբ նման է խալիոյ Չիվիզա վեզգիա քաղաքին մօտ Թովիշայ տեղւոյն պաղլեղին : Թէպէտ և շատ հին ատեն ներէ սկսուած է հանել Գանձակայ պաղլեղն , բայց ոչ շատ գործուած . ուսկայն 1865ին հաստատուեցան նոր ոճով աշխատանք , և հիմա կը հանեն տարուէ տարի 30000 թոշ , 'ի յետեւ (16 հազարաւորաւ) 1 ռուպլի և 10 քօփէք , 'ի Նիժնի Նովորոտ՝ 3 արծաթ ռուպլի կ'արժէ : Իճնաւ . Թէպէտ և յերևան նահանգի (յ'Արագած , և այլն) կը գտնուի բաւական առատ ծծումբ , այլ փրնտուած չէ :

Մեղաւաք կամ Հրահալեյիք . Առատ են 'ի ստորին կովկաս , կուրի և Երասխայ միջոց , 'ի լեռինս Բամբակի , 'ի Գաւրապաղ , 'ի Խազախ գաւառ և 'ի Սամյիլէ (Սխալցիլէ) : — Պիլնէ կը գտնուի 'ի Գարապաղ , թէ 'ի հարաւակողմն Մեղրի գետակին հովիտը , և թէ 'ի Տարաւաղը (Վայոց ձոր) 'ի հիւսիս , ուր և արծաթախառն է : Գործաւորք յոյժ են , որք իւրաքանչիւր գործանոցի մէջ տարին 4-5000 թոշ կը հանեն , և մեծ մասն անգործ կամ խառն կը խաւրեն 'ի Պարսկաստան . 'ի Շուշի մէկ թոշն կը ծախուի 9-11 արծաթ ռուպլի : Բոլոր կովկասի Պղնձահանից տարեկան եկամուտն է 600000 արծաթ ռուպլի :

Երկաթ . Թէպէտ և առատ է 'ի կովկաս բայց ոչ լաւ աշխատուած . զխաւոր հանքն են 'ի Չաթախ՝ Բոնիս վիճակին մէջ , իբր 80 մղոն հեռու 'ի Տփղիսէ , արևմտեան հարաւային կողմը , ուր կ'երևին հին ատենէ բացուած մեծ բովբէնչուան 3 կանգուն թանձրութեամբ երկաթի խաւք կան , որոց լաւն կուտայ ⁶⁰/₁₀₀ , իսկ ոչ լաւն ³⁰/₁₀₀ , ըսել է միջին հաշուով ⁴⁵/₁₀₀ : Բայց աղէկ կանոնաւոր աշխատանք չկայ . անոր համար հիմա Պարսկաստանի երկաթուղեաց համար յԱնդղիոյ կը բերեն երկաթը , 5000 մղոն հեռուէն , մինչդեռ 'ի Չաթախայ մինչև յեզր կառապից ծովու է 500 մղոն (քիլոմէտր) :

Ամենէն աղեւ մետաղն՝ Ոսկի ալ՝ բոլորովին անյայտ չէ 'ի Հայս . քանի մը տարի առաջ (1868) Արեւելեան Սիպերիոյ Ոսկեհանից վերակացուն (Բլեմենէֆ) քննեց Աղստե գետոյ աղբերա-

¹ Կենդինար (Quintal) է 100 հազարակրամ (քիթ) : Հեղինակն այս կէտցոց տեղ Ռուսաց բողոք կը գործածէ որ է 16 հազարակրամ և աւելի :

կանց վրայ աւագանման ոսկեհատիկներ, բայց շատ նուազ ըլլալուն՝ ձեռք չգորկաւ ժողուելու:

Գ. Ժողովուրդք կամ Ազգք. — Այս մասիս հեղինակին տեսութիւնները զանց կ'ընեմք, սովորական գրոյցք ըլլալով, և ոչ անծանօթ ազգայնոց իրենց վիճակը: Շատ ըլլայ բռնն որ Ռատտէ ալ կը ճանչնայ զիսաւոր ազգ 'ի Կովկասեանս զՀայս և զՎերս. և յետ յիշելու մեր ազգին հին կացութիւնը և պէսպէս քաղաքական անցքերը, կը զարմանայ անոր պնդութեան կամ ունողութեանը վրայ, այսինքն իր ազգային ոգին և տարազը պահելը, և զգուշութեամբ մը շատ կողմեր դադրեցական ալ սփռելով, դեռ իր միջնաշխարհը չլծողուլը, որ է Եփրատայ և Երասխայ միջոցը: Ըստ սովորական ոճոյ՝ կընմանցընէ զՀայս՝ Հրէից, ոչ միայն ամեն դիսփուռած ըլլալուն համար, այլ և յահի կամ վաստակի ետեւէ ընկնալուն, թող լով գեղեցիկ արուեստից և դպրութեանց մշակութիւնը: Հին ազգ է, կ'ըսէ, Հայն, այլ ոչ երբեք իբրեւ քաղաքական զօրութիւն մը ներգործեց օտար աշխարհի վրայ, իր երկրին մերձաւոր աշխարհակալաց հետ միացընելով իր բաղդը: Սակայն այնքան ուժով և ամփոփ է ներքին զօրութիւնն որ մինչև

չև հիմա անարատ պահեց իր սեփական բնոյթը, և նաև արտաքին կերպարանքը, իր կրօնական ծէսերն և սովորոյթքը. և հին եկեղեցեաց և շինից աւերակաց վրայ կը ցուցընէ՝ որ ասոնօք շատ լաւ կրթուած է եղեր 'ի ճարտարապետութեան:

Սովորաբար վրացիք կրթութեան կողմանէ յետամնաց կ'ըսուին, և յիրաւի այնպէս կ'երեւին՝ Հայոց գործունէութեանը նայելով. սակայն պէտք է խոստովանիլ որ աւելի տոկուն դռնուեցան իրենց երկիրն և ազատութիւնը պահելու՝ մինչև 'ի մեր դարս:

Արուեստք և ճարտարութիւնը շատ անկատար մնացած են, թէ ետեւէ չընկնալուն համար, և թէ հին ոճը կամ եղանակը չփոխեցնու. բայց արժաթի թելով բանուածքի և միւս գործելու բաւական ճարտար են Հայք յայլնայլ քաղաքս: — Հայոց հիմակուան զլիաւոր աշխատանաց և գործոց մէկն ալ է՝ շոգեշարժ մեքենաներով մետաքսահանութիւն. այսպիսի գործարաններ ունին յՈրդուատ և յԱզուլիս. ուր թէև աշխատողաց շատերն թաթար ըլլան, բայց ուղղիչքն Հայք են, և յաշողագոյնք քան զթաթարս. այս գործարաններէն ելած մետաքսն կը զրկուի 'ի Մոսկուա և մինչև 'ի Լիոն:

ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԹԿ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԻՊԱՍԱՆԱԿԱՆ

Ա. Յ. ՊԱՐԻՒՆԵԱՅ

ԳԼՈՒԽ Ժ

Իմաստնոց վարդապետութիւնն.

«Մի է Աստուած ճմարիտ, մի է աշխարհիս բոլոր ժողովրդոց համար. բայց իմաստուններէն զատ՝ ոչ ոք կ'ըմբռնէ իր պարզ և անիմանալի բնութիւնը: Ռամին հագիւ հեռուէն նշմարելով աղօտապէս, ամպոց

մէջ երեւեալ փայլատական նման, բազմացուցած կը պաշտէ՝ տալով հազարաւոր ձեեր, ու ծածկելով խորհրդական թանձր երևութիւց տակ, ինչպէս որ կը տրամադրէ իւրբանջիւր ազգաց բարքն և փոփոխ ու զանազան սովորութիւններն: Մի է, այլ երեքանձնեայ. խորհուրդ մեծ և անիմանալի, սակաւուց միայն յայտնեալ, այսինքն անոնց՝ որոնք կը քննեն, կը պահպանեն ու